

*В.І.Цибульський
(Рівне)*

Віленська угода 1656 року у зарубіжній історіографії

Просягом тривалого часу період після Переяславської ради 1654 р. розглядався у вітчизняній історіографії під кутом зору спільної боротьби російського і українського народів проти поміщиків та іноземних загарбників, а відносини між державами-союзниками змальовувалися безпроблемними і безконфліктними.

Переважає більшість зарубіжних вчених, навпаки, акцентує увагу саме на протиріччях та конфліктах, які мали місце в історії українсько-російських відносин. Дослідники пишуть про неминучість конфлікту між союзниками. Одні стверджують, що взагалі Переяславська угода не принесла миру, безпеки і автономії Україні, створивши передумови для війни, громадянських конфліктів і політичного занепаду (О'Брайен, Я.Качмарчик). Так, Януш Карчмарчик зазначав, що розрахунки Б.Хмельницького і козацької

старшини на допомогу московського царя були помилковими і в цьому населення України незабаром переконалося у найтрагічніший спосіб. Він пише, що "Переяславська рада через те не закінчила, а розпочала найкривавіший етап боротьби. Будучи її наслідком, війна польсько-російська, в основному в результаті каральних дій польсько-татарських військ, винищить Україну, перетворюючи її в руїну". Інші вчені вважають, що для царя договір був просто першим кроком у напрямку військової окупації земель України. Це була зустріч двох різних світів, які не дивлячись на спільну православну віру, не могли привести до союзу, а лише до хронічного непорозуміння і взаємних конфліктів (О.Пріцак, Д.Решетар). Треті пишуть про безперервну боротьбу українців і великоросів протягом всієї історії їх існування, протиставлення козацької демократичної держави "варварській Московії" (Р.Бжеський, А.Шмідт).

Ці міркування узгоджуються з поглядами сучасних вітчизняних істориків, які вважають, що "Московське царство було за своєю природою і характером - унітарною абсолютистською державою, для якої Українська гетьманська держава - з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною, без феодалної принуки працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою" (О.Апанович).

Дослідники зазначають, що політика московського уряду (несвоєчасна військова допомога під час наступу на Україну поляків і татар у 1654 р., спроби насадження воєвод у головних містах Козацької держави, непорозуміння між союзниками у Білорусі тощо) привела до загострення відносин між Росією і Україною й значно ослабила надії українців на царя, як на "могутнього протектора". Тому Б.Хмельницький кардинально змінює своє відношення до московської держави. Він кладе кінець втручанням останньої у внутрішні справи, а щодо зовнішньої політики, то вважає потрібним відновити союз з іншими державами.

Про конфлікти між Московією і Україною стає відомо не тільки уряду Речі Посполитої, який пропонує гетьману розірвати союз із царем і з'єднатися знову з Польщею, але й Західній Європі. Англійська преса (Several Proceedings. - 1654. - 13-20 April) писала, що "непорозуміння між Хмельницьким і московинами щодня зростають". Про "тріщини" між союзниками повідомляє "Gazette de

France" від 12 лютого 1656 року: "Великий князь Московський робить все можливе, щоб утримати Хмельницького в союзі з собою...".

Більшість вчених розглядає Віленську угоду 1656 року, як останній поштовх до розриву українсько-московського договору. Дії царського уряду були сприйняті в Чигирині як зрада і викликали шалений гнів гетьмана, який був готовий "відступити від руки царської величності".

Найбільш яскравим виразником подібної оцінки Віленської угоди є В.Липинський, який вважає, що вона порушувала найважливіші політичні інтереси Української держави. Москва, як він пише, ставала союзницею Речі Посполитої, а це означало, що мілітарний союз України з Московією, спрямований проти Польщі, втрачав будь-яке значення. Віленська угода руйнувала державні плани Б.Хмельницького, оскільки для об'єднання всіх українських земель царська протекція ставала не тільки зайвою, але небезпечною і шкідливою. Окрім того, українсько-московський договір, як символ незалежності від Польщі і визнання України іншими державам, вже відіграв свою роль. Нарешті, московсько-польська угода була спрямована проти нового союзника Б.Хмельницького - Швеції.

Головною метою гетьмана тепер, як стверджує В.Липинський, було: захистити свою державу від агресивної політики Москви; включити до своїх володінь західно-українські землі; зробити нешкідливим для України Кримське ханство; здобути міжнародне визнання династичних намірів. Для здійснення планів Б.Хмельницький приступив до утворення коаліції держав, куди входили Швеція, Семигород, Бранденбург, Україна, Молдавія, Валахія й Латвія. Цей союз був спрямований, з одного боку, проти Московської держави, а з другого - проти Польщі і Криму. "Відтягнути момент рішучої збройної розправи з Московією можливо до часу закінчення боротьби з Польщею і добитись нейтралітету Туреччини - таке було завдання української політики й дипломатії в цій коаліції". Подібних поглядів притримуються Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, І.Рудницький та інші. Наприклад, Н.Полонська-Василенко вважає 1656 рік переломним в історії Хмельниччини, оскільки "звільнена морально від обов'язків, зв'язаних з мілітарним союзом з Московією, Україна під мудрим проводом Бог-

дана Хмельницького стала осередком ряду коаліцій, які охопили всю Східну Європу".

Існують й інші оцінки Віленської угоди. Так, Д.Вернадський стверджує, що переговори у Вільно завершилися лише тимчасовим перемир'ям, без нанесення шкоди Україні. Тому, на його думку, гетьман з часом заспокоївся, хоча все-таки підозра залишилась. "Медовий місяць царської вірності закінчився".

Польський історик Я.Качмарчик вважає, що Б.Хмельницький спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно. Він пише, що гетьман більше року чекав okazji, щоб "зірвати нещасливий для козаччини договір з царем і тепер її мав".

Щодо позиції російських представників у Вільно, то О.Прицак і Д.Решетар пояснюють її тим, що Олексій Михайлович вирішив, що легше розширити свої володіння завдяки переговорам з Польщею, ніж ведучи війну. Тому він швидко забув про умови Переяславського договору й поспішив укласти вигідне перемир'я у Вільно, ігноруючи українців та їх інтереси.

Вчені наголошують, що український уряд не визнав укладеного перемир'я. Відбувається подальше зближення Козацької держави із Швецією. Переговори з Карлом X Густавом, як зазначає польський історик В.Серчик (його точку зору поділяють З.Вуйцік, Є.Топольський), свідчать про те, що в цей період (1656 - 1657 рр.) Б.Хмельницький намагався добитися повної незалежності України. Принагідно зауважимо, що більшість зарубіжних дослідників ідеалізує політику шведського уряду щодо України, не звертаючи уваги на "темні сторони". Особливо такий підхід проявляється у працях представників української діаспори. Певною мірою це зауваження стосується і політики Трансильванії (І.Вергун, М.Мельник).

Та цим планам не судилося бути реалізованими. Однією з причин, на думку вчених, була смерть Б.Хмельницького. Серед інших причин занепаду Української держави називають: республіканський, а не монархічний устрій, боротьба старшини за владу, протиріччя між "черню" і старшиною, позиція Запорозької Січі (З.Когут, В.Липинський). Іншої думки притримується К.Пиварський, який робить акцент на якісно новій ситуації, що склалась після Переяславської ради. Він стверджує, що Україна не могла домогтися повної незалежності, оскільки цього не бажали ні Росія, ні Польща, а також їй загрожували Туреччина і Крим. Подібну

думку висловлює П.Феденко, який пише, що "Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була так би мовити "запрограмована".

Звертаємо увагу, що серед сучасних українських істориків є ті, хто не поділяє висловленого у вітчизняній історіографії міркування, що через незрілість соціально-економічних і політичних умов Україна не мала шансів для самостійного розвитку. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньо-політичні умови". І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль" (В.Степанков).

Дослідники зазначають, що після смерті Б.Хмельницького, яка "змінити політичний шлях України" (Д.Міршук), Росія негайно розпочала наступ на обмеження прав українського народу і знищення демократичних інститутів. Але вони, як правило, не вбачають у цьому вини Б.Хмельницького. "І не з вини нашого великого Гетьмана повстане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європейізації козащини з нею і цілої України - ідею, яку він, Богдан Хмельницький, створив і в життя перевів, передадуть потім... у руки московські" (В.Липинський).